

մօտ և թէ Թիւրքիայի վերաբերմամբ Նոյնը և աւելի ևս արա-
դութեամբ կատարուում է Թիւրքիայի միւս պաշտպան գործօնի
—ուսու միապետութեան վերաբերմամբ, եւ այն ժամանակ
Թիւրքիան զրկուած իր ամենաուժեղ պաշտպանից, պաշտօնա-
կան եւրոպայի կապիտալիստ դասակարգից և դրացի երկրնե-
րի խուլ քաղաքականութիւնից—կամ պէտք է արմատապէս
ու հիմնովին բարեփոխուի, և կամ ենթարկուի մաս առ մաս
լաթանման մեծ պետութիւնների մէջ, Վերջինս գուցէ աւելի
ճակատագրական է Թիւրքիայի համար, որպէս քաղաքական
միութեան անհրաժեշտութիւն...

Ռուբէն Բերբերեան

(Վերջ)

ԸՆՏՐԱԿԱՆ ՍԿԶԻՈՒՆՔԸ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔՈՒՄ

I

Հայ եկեղեցու կանոնական իրաւունքի ամենաէական ըս-
կզգրուեցներից մէկը՝ նրա հոգևոր-վարչական կազմակերպու-
թեան մէջ՝ համարուում է ընտրական սկզբունքը:

Շատ անգամ է գրուել դրա մասին, սակայն մեր եկեղե-
ցու իրաւունքի ու նրա պատմական կեանքի մէջ արտայայտուող
այդ սկզբունքը դեռ պատմական հետազօտութեամբ—իր ծագ-
մամբ, եկեղեցու դարաւոր պատմական կեանքի ընթացքով
յաջորդական զարգացմամբ, ու իր արտայայտութեան եղանակ-
ներով՝ ցարդ լուրջ ուսումնասիրութիւն ենթարկուած չէ:
պատմական բազմաթիւ փաստերի վերաբնադատութեան դեռ
ևս եղած չէ:

Եկեղեցու համար այդպիսի արտակարգ լուրջ խնդիրներ
շօշափելիս՝ բաւական չէ ասել, որ Հայ եկեղեցին ժողովրդական
է, ու իբր այդպիսի մի եկեղեցի՝ կառավարուում է ընտրական
լայն սկզբունքներով և այլն, և այլն:

Հայ եկեղեցու իրաւունքի գիտութեան համար լոկ խօսքե-
րը բաւական չեն. նա պահանջում է եկեղեցու կեանքի մէջ ար-

տայայտուած իւրաքանչիւր երևոյթի վերլուծութիւնը—ծագումը, ընթացքը, արտայայտութեան եղանակները—և ապա եզրակացութիւններ այն բոլորից, ինչ որ կը տայ պատմականօրէն լուսարանուած խնդիրների նախընթաց ըննադատութիւնը:

Այդպիսի մի լուրջ աշխատութիւնից յետոյ միայն, հնարաւոր կը լինի ասել, թէ մեր եկեղեցու մէջ, նրա իրաւական խնդիրների շարքում արտայայտուող ընտրական սկզբունքը մի ճանաչուած ու անբռնարարելի սկզբունք է, թէ՛ մի պատահական երևոյթ: Խնդրին այսպէս լուրջ վերաբերուին ու նրա հիմնաւոր ուսումնասիրութիւնը մեր առաջ կը պարզէր ընտրական հիմունքների արտայայտութեան ձևերը հայ եկեղեցու պատմական կեանքի մէջ՝ սկսած Հայրապետի եկեղեցու գլխից մինչև նրա ստորին պաշտօնեաների ընտրութիւնը:

Ընտրական երևոյթների ուսումնասիրողը, դրանից յետոյ, պիտի որոշէ թէ, արդեօք ընտրական սիստեմի համար, ինչպէս և նրան յարակից բոլոր խնդիրների վերաբերմամբ, հայ եկեղեցին որևէ կանոնական սահմանադրութիւն ունի, թէ ոչ, և առհասարակ նրա կանոնական որոշումների մէջ գրաւոր հիմքեր անցե՞լ են՝ այդ առթիւ նրա օրէնսդրական գործունէութիւնից, թէ ոչ: Թէ, Հայ եկեղեցին իր պատմական կեանքի երկար դարերում ոչ մի պարտադիր կանոն չէ սահմանել ընտրական սկզբունքի և նրա իրագործման համար, այլ ղեկավարուել է աւանդաբար հասած կարգերով ու սովորոյթի օրէնքի տրամադրութեամբ:

Հայ եկեղեցու պատմութեան և նրա իրաւունքի աղբիւրների մեր ծանօթութիւնը մեզ թոյլ է տալիս ասելու, որ մինչև այժմ յայտնի եղած նիւթերը (ձեռագիր կանոնադրքերն էլ հետը) այդպիսի մի կանոնական գործունէութեան մասին՝ ընտրական սիստեմի եկեղեցու կեանքի մէջ իրագործելու ձևերի նկատմամբ՝ լուռ են: Ընդհանրապէս և դալիս ենք այն եզրակացութեան, որ Հայ եկեղեցին մեր ակնարկած կանոնադիր գործունէութիւնը չի ունեցել, կամ առնուազն այդպիսի գործունէութեան արդիւնքներ մեզ չեն հասել: Ասածներէցս արդէն պարզ է, որ խնդրի ուսումնասիրութեան համար աղբիւրներ կարող են լինել և վճռական լուրջ նշանակութիւն ունենալ եկեղեցու պատմական կեանքի երևոյթները—իրը պատմական փաստեր և սովորոյթի իրաւունքն ու աւանդական կարգերը:

Հայ պատմագիրների մէջ յայտնի ցուցումներ կան այս կամ այն կաթողիկոսի, առաջնորդի, վանահօր ընտրութեան մասին, ինչպէս և մի քանի յարակից խնդիրների նկատմամբ, սակայն այդ արժէքաւոր ու ըստ ամենայնի ուշադրութեան կա-

բօտ հատուկտոր տեղեկութիւնները կանոնական որոշումներ լինելուց շատ ու շատ են հետու։ Այդ տեղեկութիւնները պատմական յայտնի փաստերի նկարագիրներ—սովորոյթի իրաւունքի դործադրութեան իրողութեան արձանագրութիւններ են։ Եւ իբրեւ պատմական իրականութիւն ունեցող փաստերի նկարագիրներ, կարող են ու պիտի ծառայեն այդ և յարանման խնդիրների ուսումնասիրութեան ու պարզաբանելու գործին։

Այժմ մանրամասն կերպով նկատողութեան առնենք այն խնդիրը, թէ ընտրական սկզբունքը մեր եկեղեցու հոգևոր-վարչական կազմակերպութեան մէջ, նրա պատմական կեանքի ընթացքում ինչպէ՞ս և ի՞նչ խնդիրներ կարգաւորելիս կարող էր արտայայտուել։ Այդ առթիւ թուենք այն բոլոր հարցերը, որ կարող են մօտաւորապէս դրուել այդ երևոյթի ուսումնասիրողի առաջ։ Այսպէս.—

Հայ եկեղեցու ի՞նչ պաշտօններ էին ընտրովի ընդհանուր առմամբ, և ի մասնաւորի եկեղեցու պետի ընտրութիւնն ինչպէ՞ս էր կատարուում։ Ուլքէր էին իրաւատէր Հայրապետի ընտրութեան գործում։ Ժողովրդի մասնակցութիւնն ու իրաւասութիւնը կաթողիկոսական ընտրութիւնների ժամանակ ի՞նչ կերպ էր արտայայտուում։

Ի՞նչ դեր և իրաւունքներ ունէին հայ քաղաքական իշխանութիւնները, արքայական տունը, իշխանները, նախարարները, մանր ազնուականութիւնը—ազատանին այդ ընտրութիւնների ժամանակ, ու նրանց իրաւասութեան սահմանները մինչև ռւր էր հասնում։

Ո՞ւլքեր էին մասնակցում կաթողիկոսական ընտրութիւններին հոգևորականութիւնից, քահանայական դասակարգը որեւէ իրաւունք կամ մասնակցութիւն կարող էր ունենալ ընտրական գործերում և յատկապէս ռւր։

Հայրապետի ընտրութեան ընդհանուր ժողովն ռւլ և ի՞նչ կերպ էր հրաւիրուում և ռւմ անունից։

Եկեղեցու և ազգի ներկայացուցչութեան համար որեւէ կարգ, կանոնական սահմանադրութիւն կամ, որի հիման վրայ ժողովի հրաւիրողը դիմէր որոշ հիմնարկութիւնների՝ պատգամաւոր ընտրելու կամ ուղարկելու համար։

Հոգևոր պատգամաւորներն ընտրւում էին, թէ նախապէս յայտնի էր մասնակցութիւն ունենալու իրաւատէր պաշտօնեաների կամ հիմնարկութիւնների անունները։ Կամ գուցէ իւրաքանչիւր առաջնորդ, վանահայր, եպիսկոպոս, եկեղեցունշանաւոր վարդապետ, և եկեղեցիների աւագ երէցներ՝ սովորոյթի

գործադրուող իրաւունքի հիման վրայ կարող էին մասնակցել ընտրութիւններին:

Եթէ պատգամաւորի իրաւունք ունեցող մէկը, կամ իրան իրաւատէր հաշուող մի անձն, գաւառ կամ նահանգ և այլն լինին հոգեւորական կամ աշխարհական, որեւէ պատճառով չի կարողացել կամ չէր կարողանում մասնակցել ընտրութիւններին, թոյլատրելի՞ էր ձայնն ուրիշի յանձնել, կամ գրաւոր յայտնել իր ցանկութիւններն ու համաձայնութիւնը: Եթէ որեւէ քաղաքի կամ հայ ժողովուրդի մի ստուար ղեկավարող մասի մասնակցութեամբ չէ եղել Հայրապետի ընտրութիւնը, ի՞նչ էր ասում աւանդական կարգը, ընտրութիւնից, զան րարձրանալուց յետոյ էլ, հարկաւոր էր ընտրութեան չմասնակցողների համաձայնութիւնը՝ թէ ոչ:

Իբր ընտրական պաշտօն, Հայրապետն ի՞նչ պարտաւորութիւններ էր յանձն առնում ընտրողների առաջ՝ եկեղեցական-վարչական գործերի բարձր ղեկավարութեան նկատմամբ:

Եթէ Հայրապետը որեւէ կերպ դուրս գար իր վրայ դրուած պարտաւորութիւնների սահմանից, որով եկեղեցու հիմնական սկզբունքներին վտանգ սպառնար, նա ընտրողների առաջ արդեօք որեւէ պատասխանատուութեան կարող էր ենթարկուել ու եթէ ենթարկւում էր, ի՞նչ կերպ էր արտայայտուում այդ պատասխանատուութիւնը: Մի անգամ արդէն ընտրուած և զահալալող Հայրապետը կարող էր գահընկէց լինել և ի՞նչ կերպ ու պատճառներով: Գահընկէցութեան դէպքերը մեր եկեղեցու կեանքում պատահական երեւոյթներ են, թէ՛ նրա իրաւունքը հիմնական սկզբունքներ ունի մշակած այդ առթիւ: Եթէ Հայ եկեղեցու իրաւունքը կանոնական հիմունքներ չունի Հայրապետի գահընկէցութեան համար, հապա ընտրողը—ազգը ինչի՞ վրայ է յենում իր իրաւունքը:

Եպիսկոպոսների, առաջնորդների, վանահայրերի, քահանաների, երեսփոխանների և եկեղեցու ստորին պաշտօնեաների ընտրութիւնն ի՞նչ հիմունքներով էր կատարւում, ովքեր էին մասնակցում այդ ընտրութիւններին և ի՞նչ իրաւունքներով:

Առանց ժողովրդի կամ թեմի ընտրութեան Ամենայն Հայոց Հայրապետը կարող էր եպիսկոպոս, քահանայ ձեռնադրել կամ պաշտօններ տալ, ծուխեր նշանակել և այլն:

Հայ եկեղեցու պատմութիւնը ցոյց է տալիս շատ անգամ կրկնուող փաստեր՝ հայրապետական պաշտօնի մի քանի տոհմների մէջ ժառանգական կերպն ստացած լինելու մասին. այսինքն, որ հայրապետական գահը յաջորդել են մէկը միւսից

յետոյ մերձաւոր ազգականներ: Նոյնը կարող ենք ասել աւելի մեծ ծաւալով քահանայական դասակարգի նկատմամբ:

Եկեղեցու մէջ տեղի ունեցած ժառանգական կարգն այժմ մնացել է քահանայական դասի մէջ միայն, ուր շատ տեղերում, միեւնոյն տոհմի մի շարք ցերունդներ յաջորդաբար քահանաներ են եղել և լինում:

Այդ, Հայ եկեղեցու ընտրական սկզբունքը կանգնած լինելով յաճախ կրկնուող այդպիսի երևոյթների առաջ, ինչպէս էր վարում. գիշում, տեղի էր տալիս ժառանգական իրաւունքներին—եթէ այդ իրաւունքը եկեղեցին ընդունում էր իբր մի պարտաւորութիւն—թէ՞ անշեղ հետեւում էր ընտրական հիմունքներին:

Այդ երկու աւանդական կարգերից (ընտրական և ժառանգական) մին էր պարտաւորական ժողովրդի համար: Գուցէ երկուսն էլ համահասարակելով դեր էին կատարում ընտրական գործում, և որոշ փոխադարձ զիջողութիւններ անում:

Ահա այն բոլորն ինչ որ կարող էինք խոշոր գծերով ասել ընտրական սկզբունքի մեր եկեղեցու կեանքում արտայայտուելու մասին:

II

Նախընթաց պլսի մէջ մենք դրինք մի շարք խնդիրներ, շօշափեցինք ընտրական սիստեմի էական կէտերը: Այդ կողմից դա մի նախընթաց աշխատանք էր, մի լուսաբանուած ծրագիր՝ պարզելու համար, թէ մենք երբ ձեռնարկում ենք ընդհանուր գծերով Հայ եկեղեցու իրաւունքի այդ ուշագրաւ խնդրի արտայայտութեան ձևերի մասին ակնարկներ անելու և բնորոշումներ տալու, ինչ էական և անհրաժեշտ կէտերի վրայ մենք պիտի ուղղենք մեր հայեացքը մի կողմից, միւս կողմից էլ նրա դարաւոր կեանքի տուած փաստերը լինելով մեր ամենագլխաւոր աղբիւրը, առաջարկուած ինչ հարցերի պիտի պատասխանենք:

Այս աշխատանքը, որ ժամանակակից կեանքի հրատապ խնդիրներն են դրել մեր առաջ, մի ծանր աշխատանք է ու պատասխանատու: Հարկաւոր է աչքի անցնել այն բոլորն, ինչ որ Հայ եկեղեցու պատմական կեանքը թողել է այդ խնդրի լուսաբանութեան համար:

Այն, ինչ վերաբերում է նիւթերին, դա մենք գտնում ենք մեր մի անտիպ աշխատութեան մէջ, ուր դէպքերի և հանգամանքների ժամանակագրական կարգով՝ դասաւորել ենք Հայ

եկեղեցու իրաւունքի ամենատեսակ խնդիրներին վերաբերեալ բոլոր նիւթերը, Այդ նիւթերը մենք քաղել ենք ¹⁾ Հայ պատմագիրներէց. ²⁾ Հայ Աստուածաբան գրողներէց. ³⁾ Հայ եկեղեցու իրաւունքի աղբիւրներէց. ⁴⁾ Հայրապետական կոնդակներէց և այլն, եւ մենք կարծում ենք, թէ սպառած ենք այդ նիւթերը. յամենայն դէպս համոզուած ենք, որ մեզ անյայտ, անտիպ, նիւթերը ոչինչ նոր և էական բան չեն կարող մտցնել այն նիւթերի մէջ, որոնք Հայ եկեղեցու իրաւունքի ուսումնասիրութեան մէջ մի նոր, ցարդ չնկատուած գիծ առաջ բերէին նրա հիմնարկութիւնների իրաւական կողմի համար: Նախ տանք առաջարկուած հարցերի լուսաբանութեան համար նիւթերը:

1. Տրդատ Թագաւորը, իր կին Աշխէն Տիկնոջ և Խոսրովադուխտ բրոջ հետ միասին, հրաման տուեց ժողով կազմել՝ միաբանութեամբ իր բոլոր զօրքերի: Եւ շտապով հրամանի համաձայն հասնում էին ժամադրութեան տեղը՝ Այրարատ գաւառի Վաղարշապատ քաղաքը: Թագաւորն էլ գնալով այնտեղ հասաւ: Եւ հաւաքուեց բոլոր զօրքը, և մեծամեծները, կուսակալները, գաւառակալները, պատուաւորները, պատուականները, զօրավարները, պետերն ու իշխանները, նախարարներն ու ազատները, դատաւորներն և զօրագլուխները հասան Թագաւորի առաջ: Թագաւորը բոլորի հետ միասին խորհուրդ էր անում... Եկէք, ասում էր, Աստուծուց մեզ կեանքի առաջնորդ դրուած այս Գրիգորին շտապենք հովիւ կարգել...

Իսկ Թագաւորը... գումարելով գլխաւոր նախարարներին... ուղարկեց նրանց Կապադովկացոց կողմերը Կոստարիա քաղաքը... որպէսզի Գրիգորին տանելով՝ քահանայապետ անեն իրանց աշխարհի: (Ագաթանգեղոս. 460 երես):

2. Ապա Տրդատ երանելի Թագաւորը աղաչեց Ս. Գրիգորին, որպէսզի ձեռնադրէ և եպիսկոպոս տայ նրան՝ իր տուրք որդին... Ռստակէսին: Որին նա եպիսկոպոս ձեռնադրեց իր փոխանակ: (Ագաթ. 496 երես):

3. Արդ, Տրդատի Թագաւորութեան ժամանակ... Գրիգորի... կրտսեր որդին Արիստակէսը հօրը զործակից եւ եպիսկոպոսակից էր...: (Փաւստոս. 6 երես):

4. Օծում էր (Գրիգոր) փոխանակ իր՝ Վրթանէս որդուն իր քայանայապետութեան աթոռին նստեցնելու համար...: (Մովս. Կաղ. 28 երես):

5. Եւ աթոռը յաջորդեց նրա (Վրթանէսի) որդի Յուսիկը: (Մովս. Խոր. 283 երես):

6. Յուսիկը... հասնելով հօր քահանայապետութեան ա-

թուին՝ յանդիմանում էր թագաւորին՝ նրա մեղսասէր Հարա-
դործութեան համար, և նա (թագաւորը) հրամայելով եկեղեցու
մէջ բրով ծեծում սպանում են նրան (Յուսիկին)։ (Մովս. Կաղ.
28 եր.)։

7. Այն ժամանակ թագաւորն ու նախարարները մտնող աշ-
խարհը խորհուրդ արին, թէ ո՞ւր այն բանին (կաթողիկոսու-
թեան) արժանի գտնեն, որովհետեւ երկու երկւորեակ մա-
նուկները (Յուսիկի որդիքը)... ճանաչուած էին իբրեւ ստա-
հակներ և անիրաւներ... և Գրիգորի զաւակի նոյն տանից ոչ
ոք չկար։ (Փաւստ. 30 երես)։

8. Գրիգորի ազգից մարդ չլինելու պատճառով, ընտրե-
ցին ոմն Փառնեբսէհի՝ Տարօնի Աշտիշատից, և նստեցրին քա-
հանայապետ՝ Տիրանի տամներորդ դարում։ (Մ. խոր. 234 երես)։

9. Եւ ապա խորհուրդ արին Յուսիկի որդիներին իրանց
հայրերի բանաստեղծութեանը հասցնել։ Ապա առանց իրանց կամ-
քի՝ եպիսկոպոսների միաբանութիւնից (ժողովից, համախըմ-
բումից) բռնուեցին և բռնադատուեցին. որովհետեւ կալա-
նաւորուած էին, ակամայից սարկաւազութեան ձեռնադ-
րութիւնը հարկադրուեցան առնել Պապն ու Աթանագինէ-
սը... Բայց ոչ ոք չկար այն ժամանակ, որ նրանց համար քահա-
նայապետութիւն անէր։ Ապա խորհուրդ արին, թէ ո՞ւր գտնեն
իրանց առաջնորդ. ապա ամենքն առհասարակ մի մտքի եղան,
որպէսզի նոյն Գրիգորի իշխանութեան տանից գտնեն, որ նա
հայրերի աթոռը նստի (ունենայ)։ (Փաւստ. 37 երես)։

10. Այն ժամանակ միաբան աշխարհօրէն խորհուրդ արին
թէ ո՞ւր պէտք է... կաթողիկոսութիւնը վերցնի։ Ապա երբոր
Գրիգորի տանից դրան (կաթողիկոսութեան) արժանի չկար,
Շահակ անունով մէկին, Աղբիանոս եպիսկոպոսի զաւակի տոհ-
մից յարմար դարձրեցին այդ բանին։ Եւ նրան տալիս են մարդ-
պետութեան իշխանի ձեռքը, որի անունը Հայր էր. կոչուած, և
աւագներէից խմբուած են նրա հետ Գարդմանաց ձորի իշխանը
և առան նրանց հետ տասն այլ նախարարներ և ուղարկեցին
նրան (Շահակին) մեծաշուք պատուով Գամբերների երկիրը՝
Կեսարիա մեծ քաղաքը։ Այնտեղ ձեռնադրեցին Շահակին Մեծ
Հայոց կաթողիկոս, և պատուով դառնում են իրանց թագաւո-
րին։ (Փաւստ. 39 երես)։

11... Վախճանուած է Շահակ պատրիարքը... նրա եղբայր
Ջաւէնը հաստատուած է նրա աթոռի վրայ։ (Պատմ. Յ. Կաթ. 67 եր.)։

12. Ապա մի ժողովի հաւաքուեցին Արշակ թագաւորի փո-
ղանազան ազգերի և տոհմերի մեծամեծ նահապետները, գնդերի
և դրօշակների տէրերը, բոլոր սատրապները, նախարարներն
Օգոստոս, 1903.

և ազատները, տէրերն ու իշխանները, զօրավարներն ու սահմանապահները, մի հաւանութեամբ միաբանական խորհրդի, որպէսզի գան և տեսնեն և խորհին իրանց առաջնորդների (կաթողիկոս) մասին, ով է արժանի Հայրապետական աթոռին նստելու և Քրիստոսի բանաւոր խաչներին հովուելու:

Ապա խորհրդի այս բանը յաղթեց առհասարակ ամենքին (այսինքն ամենքը եկան մի համաձայնութեան), որ այնտեղ էին, որպէսզի Գրիգորի տան շառաւիղներից գտնեն առաջնորդութիւն: Որովհետեւ ամենքը ասում էին թագաւորին, թէ որովհետեւ Աստուած նորոգեց ձեր թագաւորութիւնը, սոյնպէս էլ պէտք է նրա զաւակներից նորոգել հոգեւոր նահապետութիւնը: Որովհետեւ, ասում են, այդ աթոռի նորոգուելու հետ կը նորոգուի Հայոց աշխարհի պայծառ վարքն: Ապա ականէ յանուանէ աշխարհաժողով բազմութիւնը խնդրում է նրան, որ Ներսէս էր կոչւում, Աթանազիոսէի որդուն... և նրա մօրը Բամբիշ անունով, որ Տիրան արքայի քոյրն էր: Սա ամուսնացած էր եղել... առ հասարակ ատեանը բողոքելով աղաղակում էին, թէ Ներսէսը թող լինի մեզ հովիւ (Փաւստ. 57 եր.):

13. Ապա մեծամեծ իշխանները հաւաքուեցին, որպէսզի իրանց ցանկացած Ներսէսին առնեն և գնան, ուր որ սովոր էին Հայրապետին օծել: Նաև Հայոց եպիսկոպոսների բազմութիւնը ժողովուեց թագաւորի մօտ նոյն խնդրի առթիւ. մի միաբանութեան բոլորը խոնարհելով նրան ընտրել, ամենքին հաճոյ թուեցաւ, որ նա նստի գլխաւորութեան աթոռին: (Փաւստոս. 60 եր.):

14. Պապ թագաւորը Ներսէս Հայրապետի մահուանից յետոյ Յուսիկին կարգեց (Հայրապետ), որ Մանազկերտի Աղբիւնոս եպիսկոպոսի զաւակներից էր: Հրաման տուեց նրան Հայրապետների տեղը բռնել, իշխել նրա փոխանակ որին սպանել էր. և նա եղաւ փոխանակ նրա (Ներսէսի): (Փաւստ. 190 երես):

15. Հայոց տանուտէրները որ խոստացել էին կաթողիկոսութիւնը արժեկէացի Սուրմակ երէցին, նստեցրին նրան Հայոց կաթողիկոս: Որը սակաւ ժամանակից յետոյ, ընդդիմանալով Հայոց զօրավար իշխաններից ոմանց, նրանք մերժելով ձգեցին նրան կաթողիկոսութեան իշխանութիւնից: (Ղազ. Փարպ. 25 երես):

16. Լսում էր (Վռամ պարսից թագաւորը) յօժարութեամբ Սուրմակի կեղտոտ խօսքերին: Որովհետեւ եպիսկոպոսապետութեան աթոռը նրան էին խոստացել թշնամութիւն սիրող և խռովարար նախարարները... Բայց Սուրմակի իշխանութիւնը

մի տարուց աւելի չտեց, նոյն նախարարները հալածեցին նը-
րան աթոռից: Նա յետոյ պարսից թագաւորից արտօնութիւն
ստացաւ իր Բզնունի գաւառի եպիսկոպոսութիւնը վարելու ցե-
ղով: (Մ. խոր. 310 երես):

17. Իսկ Շմուէլը հինգ տարի ապրելով մեռաւ... այն ժա-
մանակ բոլոր նախարարները միասին ժողովուելով, գնացին
մեծ Սահակի մօտ և իրանց մեղքը խոստովանելով աղաչում էին
նրան կրկին նստել աթոռը, խոստանում էին հաստատել տալ
նրան պարսից թագաւորին և բոլորի կնքով վաւերացրած՝
թղթով նոյն իշխանութիւնը ցեղից ցեղ նրա թոռներին տալ:
(Մ. խոր. 316 եր.):

18. Մեր աշխարհի առաջին եպիսկոպոսները, սուրբ, լուսա-
ւորութեան պատճառ դարձող երևելի մարդիկ, որդեծնու-
թեամբ հասան մինչև մեծն Սահակը. այստեղ արու գաւառ-
ների ծնունդը դադարեց: (Անդ. 283 երես):

19. Սուրմակի մահից յետոյ Հայոց Հայրապետները ժո-
ղովուելով՝ փնդոյնով գտան մի քահանայ՝ Յովսէփ անունով,
որ մեծ Մեսրոպին աշակերտ էր եղած...: (Ասողիկ. 78 երես):

20. Ս. Յովսէփ կաթողիկոսի նահատակութիւնից յետոյ
Հայոց աշխարհի կաթողիկոսութեանը յաջորդեց Տէր-Մելիտէն,
որ Մանազկերտցիների ազգից էր. նրանից յետոյ Տէր-Մով-
սէսը, որ նա ևս նոյն ազգիցն էր. Եւ ապա Աստծու տեսնու-
թեան համաձայն Հայոց աշխարհի կաթողիկոսութեանը յաջոր-
դեց Տէր-Գիւտը: (Ղ. Փարպ. 110 երես):

21. Այն ժամանակ Կաւառ թագաւորը կանչում է Վա-
րազդիւրոցին, Սմբատ Բագրատունու որդուն, որ խորով Շում
էր կոչւում, և նրան տալիս է տանուտէրութեան (Հայաստանի)
իրաւունքը. նրան մարզպան է անում և ճամբում Հայաստան...
Եւ երբ որ նա եկաւ Հայաստան, նրան ամբողջ Հայաստանայց
աշխարհն ընդունեց ուրախութեամբ. բայց որովհետև մեռել էր
Կումիտաս կաթողիկոսը և նրա տեղը անհրաժանատար էր մը-
նացել, բոլորի հետ խորհուրդ էր անում՝ արժանաւոր մէկին
գտնելու համար: Այն ժամանակ Ռշտունեայ տիրոջ Թէոդորոսի
առաջադրութեամբ ընտրեցին անապատական մէկին՝ Աբրահա-
մեան տնից, որի անունը Քրիստափոր էր: Նրան կաթողիկոս
նստացրին... Սա շատ խոտովութիւն բարձրացրեց... Նա Հայրա-
պետական աթոռին կեցաւ երկու տարի, և երրորդ տարին դը-
րին նրա վրայ բաժրասանքներ: Եւ բոլոր եպիսկոպոսները ու
իշխանները ժողովուելով քննութիւն արին... Եւ նրանից առան
Հայրապետական պատուի փակեղը, և ձգեցին նրան կարգից և
նրան անարգանօք հալածեցին: Եւ հէնց այնտեղ շտապով նստե-

ցրին եզրին կաթողիկոս... որ երանելի կոմիտասից կարգուած էր ս. Գրիգորի փակակալ... (Սեբէոս 97 երես)։

22. Կանոններ, որ դրուեցին Դուռուս, մինչդեռ ժողովուած եպիսկոպոսները մտածում էին Մովսէս կաթողիկոսի մահուանից յետոյ կարգել Հայոց կաթողիկոս. և խափանուեց այս անգամին։

Որովհետեւ առաջուց ս. հայրերն ու ուղղափառ վարդապետները մերժել և դէն էին ձգել սոսկալի նզովքներով բոլոր հերձուածողներին... ինչպէս և տնօրէն ժողովն Քաղկեդոնի և Լևոնի պիղծ տոմարը... և այժմ մեր աշխարհից շատերը Քաղկեդոնի և Լևոնի տոմարի ընդունողների և խոստովանողների հետ միաբանեցին, ոմանք կամաւ փուճ փառասիրութեան և աչառութեան համար, և կէսերն էլ նրանցից ակամայ կերպով բռնադատուելով, և ուրիշներն էլ տգիտութեամբ կամ անձեռնհաս լինելու համար. ուստի և ժողովուեցինք եպիսկոպոսներս Դուռայ այս մայրաքաղաք եկեղեցին. Թէոդորոս մարդպետական եպիսկոպոս, Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս, Քրիստափոր Սիւնեաց եպիսկոպոս, Մանասէ Բասնայ եպիսկոպոս, Աբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոս, Յովհաննէս Ամատունեաց եպիսկոպոս, Գրիգոր Անձևացեաց եպիսկոպոս, Սիմոն Գողթան եպիսկոպոս, Ահարոն Մեհնունեաց եպիսկոպոս, Ներսէս Բաժունեաց եպիսկոպոս, Յոհանիկ Նլոյ եպիսկոպոս, Թադէոս Առնայոյ եպիսկոպոս, եպիսկոպոսք Ծ. (50) և Հարք և քահանայք ՅՈՂ. (390)... (Սոյն ժողովը կաթողիկոսական ընտրութիւն չկարողանալով անել, սահմանում կանոններ թուով հինգ՝ առ հասարակ հոգևորականաց մասին)։ (Գ. Թղթ. 146—8 երես)։

23. Ձեռնարկ՝ որ խնդրեց Սմբատ Վրկան մարզպանը այն եպիսկոպոսներից, որոնք դարձեալ ժողովեցին նրա հրամանով Դուռին, կարգել Հայոց կաթողիկոս Մովսիսի մահուանից յետոյ։ (Նոյն եպիսկոպոսները, որ վերևում առաջ բերինք երկրորդ անգամ ժողով են գումարում կաթողիկոս ընտրելու, բայց նախ քան ընտրութիւնը Սմբատ մարզպանի և Վրթանէս տեղակալի հետ փոխադարձաբար ուղիղ դաւանութեան ձեռնարկ են տալիս միմեանց և ստորագրութեամբ և կնքով վաւերացնում)։ (Գ. Թղթ. 146—50 երես)։

24. Հետեւեալ 151 երեսից (Գ. Թղթ.) երևում է որ Աբրահամ կաթողիկոսի ընտրութիւնից յետոյ, որին մասնակցել են և աշխարհականներ, Աբրահամ կաթողիկոսի նրա աթոռակիցների և իշխանների—Վրկան մարզպան Սմբատի աշխարհականների առաջ բազմաթիւ հայ եպիսկոպոսներ, վստահայրեր

գալիս ճշմարիտ դաւանութեան ձեռնարկ են տալիս: (Գ. Թղթոց. 151-2 երես):

25. Նրանից (Յովհ. Իմաստասիրի) յետոյ Հայրապետական աթոռին նստեցնում են Դաւթին... Եսայիին են կոչում Հայրապետական աթոռի համար: Սրան նախ կարգել էին եպիսկոպոս Գողթան գաւառի և յետոյ Հայրապետական աթոռի վրայ նստեցրին... Սրանից յետոյ Դուռնեցի Ստեփաննոս անունով մէկին դրին... Յակոբ Հայրապետի վախճանելուց յետոյ Սողոմոնին են սրբութեան աթոռին նստեցնում... Սմբատ սպարապետը... նախ հրամայում երազգաւորս գիւղաքաղաքում եպիսկոպոսներ ժողով անել, և ձեռնադրում են Զաքարեային Հայրապետ... Որովհետեւ Գէորգ մեծ Հայրապետը վախճանուել էր, Թագաւորն ու իր համագրիբը... Մաշտոցին ընտրեցին Հայրապետ... որին (վարքի և խստակեցութեան համար) հաճելով և հաւանելով Թագաւորը, զահամեծար իշխանները և պատուական ազատ մարդիկ... նրան ս. Լուսաւորչի աթոռին բաղմեցրին... Սրանից յետոյ ես թշուառական և հէք... Յովհաննէսս, որ այս պատմութիւնը գրեցի... զի թէպէտ և ս. մարդ Մաշտոցի (կաթողիկ.) աշակերտ էի մանկութիւնիցս, այլ նաև նրա հարազատ ազգիցն էի ըստ մարմնոյ: (Պատմ. Յովհ. կաթ. 133—230 երես):

26. Եւ ապա կաթողիկոս եղաւ Վահանիկը... Բաղաց Զիւանշիրի որդին: Սա քաղկեդոնականների հետ կամեցաւ սիրալիք յարաբերութեան մէջ մտնել Թղթով (գրադրութեամբ): Որի առթիւ Հայոց կրօնաւորները ժողովուեցան Անի քաղաքը, Տէր-Խաչիկ Արշարունեաց եպիսկոպոս, հայր Պօղիկարպոս առաջնորդ Կամրջաձորոյ և հայր Սարգիս՝ Հոռոմոսի վանքի վանական, և հայր Ստեփաննոս՝ Սևանայ վանքի վանական, և այլ եպիսկոպոսներ և բազմաթիւ հայրեր: Իսկ ժողովը կամակցութեամբ Աշոտ շահնշահի՝ Հայոց կաթողիկոս հաստատեց Սևանի վանական Ստեփաննոսին: (Ասողիկ. 121 երես):

27. Վահանից և Ստեփաննոսից յետոյ Հայոց կաթողիկոս եղաւ Արշարունեաց Խաչիկ եպիսկոպոսը, Տէր-Անանեայի (կաթողիկոսի) ըրոջ որդին: (Ասողիկ. 184 երես):

28. Եւ ապա Խաչիկի մահից յետոյ՝ Հայոց Գագիկ Թագաւորը թէ՛ հայոց աշխարհի և թէ՛ յունաց կողմի եպիսկոպոսների ժողով արաւ, որոց գլուխն էր Տէր Սահակ Արշակունեաց եպիսկոպոսը և նստեցրին նրան (Տէր Սարգսին) կաթողիկոսութեան աթոռին... (Ասողիկ 259 երես):

29. Այն ժամանակ Յովհաննէս Թագաւորը և Հայոց բոլոր նախարարները... Թուղթ գրեցին Տէր Պետրոսին (կաթ.) նրա

բոլոր հրամանները լսելու մասին... Տէր Պետրոսը լսելով նրանց երդմանը, դառնում է իր աթոռը: Եւ երբոր Անի քաղաքն էր մտնում, Յովհաննէս Թազաւորի հրամանով Տէր Պետրոսին մի տարի և հինգ ամիս կալանաւորուեցին. և Թազաւորը զրկեց Սանահին վանքը և բերել տուեց մեծ Դիոսկորոսին՝ վանքի վանահօրը: Նա գալով, Պետրոսին հակառակ եղաւ և նստեցրին Հայոց Հայրապետութեան աթոռին... Նրա ձեռնադրութեանը եպիսկոպոսները, քահանաները և Հայրապետները չժողովուեցին... Իսկ նա (Դիոսկորոս), որոնք իրանց յայտնի յանցանքների համար, նախկին Հայրապետներից մերժուած էին, նրանց բոլորին առաջ քաշեց: Իսկ Հայոց աշխարհի վարդապետներն ու եպիսկոպոսները նզովքով փակեցին Թազաւորին և Հայոց բոլոր նախարարներին այն հակառակութեան համար, որ եկեղեցու մէջ եղաւ... Այն ժամանակ Թուղթ գրեցին Թազաւորը և Հայոց բոլոր իշխանները Աղուանք և կանչեցին Աղուանից աշխարհի Տէր-Յուսէփ կաթողիկոսին որ գայ բարեխօսութեան և Պետրոսին հաստատելու համար: Այդ բանը լսելով Տէր Յուսէփը, վեր է առնում իր հետ Աղուանից աշխարհի եպիսկոպոսներին և գալիս է Անի քաղաքը Տէր Պետրոսին հաստատելու համար: (Մատթ. Ուռհ. 87 երես):

30. Իսկ երբոր այս աշխարհից հրաժարուեց Տէր Խաչիկ սուրբ Հայրապետը, որոնք որ քնացել էին Թազաւորազններից և Հայոց իշխաններից, երբ խորհրդածութեան նիւթ արին գտնել արժանաւոր մէկին՝ որ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի Հայրապետութեան աթոռին նստի, և գտան Պահլաւունեսաց ազգից մի երիտասարդ Վահրամ անունով, որ Հայոց մեծ իշխան Գրիգոր Մագիստրոսի որդին էր... Տէր Գրիգորիւր (Վահրամը) նստաւ Հայրապետութեան աթոռը Գագիկ շահի հրամանով: (Մատթ. Ուռհ. 185 եր.):

31. Կորիկէ Թազաւորը (Լուսաւայ) ժողովեց Աղուանից աշխարհի եպիսկոպոսներին և բերելով Աղուանից Ստեփաննոս կաթողիկոսին Հաղբաթ կոչուող վանքը. ձեռնադրեցին Տէր Բարսեղին կաթողիկոս Գրիգոր Լուսաւորչի աթոռին՝ ամբողջ Հայոց աշխարհի համար, Կորիկէ Թազաւորի և Տէր Ստեփաննոսի հրամանով... Եւ եղաւ Բարսեղը կաթողիկոս Հայոց Թազաւորաբնակ Անի քաղաքում և Շիրակի ամբողջ տունը ելաւ նրա առաջը. և ահա գալիս էր Վասակը՝ Տէր Բարսղի հայրը և նրա Հասան, Գրիգոր և Ապլջահապ եղբայրները, բաժնի մարդիկ՝ եպիսկոպոսներով և նստեցրին Տէր Բարսեղին Տէր Պետրոսի աթոռին: Մ. Ուռհ. 266 երես:

32. Այս ժամանակներում (X) դարի վերջերը) ս. Գրիգոր

Լուսաւորչի աթոռի համար մեծ խռովութիւն և աղմուկ էր. որովհետեւ այդ օրերում ս. Աթոռի դահակալութիւնը Աստուծոյ հրամանով կամ արժանաւորութեամբ և կամ ընտրութեամբ չէր, այլ զօրութեամբ, կարողութեամբ և բարձրապահ իշխանութեամբ (Մ. Ուռհ. 276- երես):

33. Այս տարում Հայրապետութեան աթոռը նստաւ Ապիրատի որդի Տէր Գրիգորիսը, որ Գրիգոր Մագիստրոսի ազգիցն էր... որովհետեւ Տէր Բարսղի մահից յետոյ եպիսկոպոսների և հայրերի ժողով եղաւ Կարմիր վանքում, Քեսունի մօտ (Մ. Ուռհ. 412 երես):

34. Այս ժամանակում, որ ՈԺՂ (618 թ. Հայոց) թուականն էր, Տէր Գրիգորիսը ծնրացել էր և Հայրապետութեան աթոռին կեցել էր յիսուն և չորս տարի. և ապա ս. հոգու աղբամամբ եպիսկոպոսների, վարդապետների և բոլոր վանականների ժողով է անում և իր տեղը ձեռնադրում է իր եղբոր Տէր Ներսէսին Հայոց կաթողիկոս: (Մմբ. Սպ. պատմ. 87 երես):

35. Որովհետեւ Քրիստոսից և Իւրայիններից բաւականաչափ ուսանք մեր առաջ դրուած խորհրդի մասին՝ հոգեւոր իշխանութիւնը ժառանգութիւն չանել. այսուհետեւ կարօտ ենք նոյնն ուսանել մեր առաջին հայրերից, որ Փրկչին հետեցին և մեզ էլ նոյն ճանապարհը ցոյց տուին: Որովհետեւ խօսքիս հաստատութիւնը սրանցից կարող ենք գտնել, որով ամենեւին ամօթապարտ յանդիմանութիւն նրանք, որոնք ճշմարտութիւնը աղաւաղում են. մանաւանդ որ՝ վկայ են բերում ասածս նիւթերից և ասում թէ սուրբ Գրիգորից նրա որդիքը և ցեղը ժառանգեցին աթոռը...: Այժմ ի՞նչ ասենք, ինքը ս. Գրիգորը ինքն երբեմն առաւ այն պատիւը, որ իր ցեղին էր պարգևում... ս. Գրիգորի որդոց առաքինութիւնը նոցա յարգեցին, և ոչ ս. Գրիգորի որդիութիւնը... և Պահլաւի մեղսասէր անունը... Իսկ երբոր ազգը այդ բանը ախտ շինեց և տգիտաբար հին օրէնքի համաձայն Հայրապետական աթոռը ցեղից ընտրուածին հասցրին, տես թէ Աստուծո նախախնամութեան տեսչութիւնը ի՞նչ տնօրինեց. նա արգելք և փականք դրեց, սուրբ Սահակին արու գաւակ չտալով...:

Եւ սկսած 'ի ս. Սահակից մինչև Տէր Պետրոս, Հայրապետական աթոռը ժառանգութեամբ չվարեցին երբէք... որի պատճառով ևս ոչ եպիսկոպոսներն իրանց վիճակը և ոչ վանահայրերն իրանց վանքերը, այլ բարեպաշտութեամբ և քրիստոնէական օրէնքով էին ընթանում. և սուրբ հօր խօսքերը վերջ դրեց ցեղընտիր լինելուն՝ այսքան ժամանակ:

Իսկ Գագիկ Բագրատունու ժամանակ՝ Տէր Պետրոսն իբր

արժանաւոր ընտրուեցաւ, և ոչ որպէս ազգական, և իր եղբորից՝ Տէր Խաչիկից աթոռը առաւ... Նա քանդեց օրէնքը, չգիտեմ, ինչպէս և իր քրոջ որդի Տէր Խաչիկին ձեռնադրեց... Որից յետոյ (Գրիգորիսից) Տէր Բարսեղ՝ Ազգիս և Աղուանից ընտրութիւնով, և Տէր Գրիգորիսն և նրա՝ եղբայր Տէր Ներսէսը՝ բոլորի վկայութեամբ կոչուեցաւ: Եւ մեր ժամանակում Տէր Գրիգորը, թէպէտև նրանց ազգից՝ սակայն եպիսկոպոսներով, ընտրութեամբ յաջորդեց: Սակայն թէպէտև այս այլապէս է... չեն ասում թէ Տէր Ներսէսը իբր արժանաւոր յաջորդեց եղբորը, այլ որովհետև եղբայրն էր, ուստի և փոխանակ եղբօրն եղաւ. ուստի և բոլորը նոյն կարծիքով մոլորուեցին, և աչքերը վեհազոյն աթոռին են ձգել... եպիսկոպոսները վիճակները, հայրերը վանքերը, քահանայք եկեղեցիները՝ իրրեւ մարմնական ընտանիքի մարմնական ժառանգութիւն գտան: (Ներս. Լամբ. 532—6 երես):

36. Թագաւորն Լևոն ժողովելով շատ եպիսկոպոսներ և զրին Տէր Յովհաննէս Խճկտորին, Սսի արքեպիսկոպոսին, կաթողիկոս... որ իննը տարի կենալով... աթոռից ձգուեց Լևոն Թագաւորի հրամանաւ: Սրանից յետոյ Դաւթին զրին... որ երկու տարի կենալով՝ մեռնում է. և նորից Տէր Յովհաննէս Խճկտորին զրին: (Սմա. Անեցի. 145 եր.):

37. Բայց Տէր Յովհաննէս կաթողիկոսը... վախճանեց Հայոց 669 թ. և ապա բոլոր իշխանների և եպիսկոպոսների միաբանութեամբ ընտրուեց բոլորից Մլիճի եպիսկոպոս Տէր-Կոստանդինը և նստաւ Հայրապետական՝ աթոռին Հայոց 670 թուին... (Միխ. Աս. 515 երես):

38. Առաւ վանքի առաջնորդութիւնը նրա եղբօր որդի (վանական վարդապետի) Պօղոս քահանան, իսկ վարդապետական ուսումը՝ Գրիգորիս վարդապետը, որ նրա աշակերտն ու ազգականն էր: Եւ այս եղաւ 700 թուին: (Կ. Գ. 209 երես):

39. Սա (Տարսայիճ Աթաբէկը) ժողով արաւ շատ եպիսկոպոսների, վարդապետների և վանականների՝ Նորավանից գերափառ վանքի մէջ՝ աշխարհախումբ հանդիսով, և ձեռնադրել տուեց իր որդի Ստեփաննոսին քահանայ 729 թուին. և հինգ տարի յետոյ ուղարկեց Կիլիկիա՝ Հայոց Թագաւորութիւնը, Տէր-Յակովբ մեծ կաթողիկոսի մօտ՝ ձեռնադրելու համար...

(Հայոց Լևոն Թագաւորը Յակովբ կաթողիկոսի մահից յետոյ) մեծ աշխարհաժողով արաւ և մեծ ընտրութիւնով Տէր-Կոստանդինին Հայոց կաթողիկոս նստեցրին... Եւ Զատիկի օրը ձեռնադրում են Ստեփաննոսին միտրապոլիտ Սիւնեաց մեծ

աթուռի և միւս եպիսկոպոսների վրայ, որ կային այստեղ և այնտեղ, ուսանք Վայոց ձորում, ուսանք Տաթևում, որոնք միաբան թղթով և ընծաներով ուղարկել էին նրան կաթողիկոսի մօտ սուրբ աթուռի հին պատուի և աստիճանի նորոգման համար, որ վերացել էր վաղ. ժամանակից հետեւ երկրի աւերման և կործանման պատճառով: (Ստեփ. Ուսպ. II հ. 174 երես):

40. Եւ ժողովուելով մեր եպիսկոպոսները հօրս մօտ, հրաւիրեցին ինձ երթալ թագաւորական աշխարհը՝ Կլիւկիա, երջանիկ կաթողիկոսի և Հայոց աստուածապսակ թագաւորի մօտ՝ ձեռնադրուիլ Սիւնեաց աթուռի միտրապոլիտ... Գնացինք և հասանք Սիս մայրաքաղաքը և գտանք Հայրապետին վախճանած... Այնտեղից գնացինք Աղանա քաղաքը և հանդիպեցինք թագաւորին... և կենալով թագաւորի մօտ երեք ամիս, մինչև որ աշխարհագուլար ժողովով ընտրեցին 40 օրուայ մէջ մի արժանաւոր մարդու Կոստանդիանոս անունով և Զատիկի ճրագաւոյցի երեկոյեան օժեցին նրան պատրիարք, և հետեւալ օրը մեզ ևս ձեռնադրեցին և պսակեցին Սիւնեաց սուրբ և առաքելական եկեղեցու հետ: (Անդ. 227 երես):

41. Յակոր սրբասէր կաթողիկոսից յետոյ մեծ հանդիսով և աշխարհաժողով բազմութեամբ նստեցնում են Սսի Աւագ ս. Սոփի եկեղեցում կաթողիկոս՝ Կոստանդին վարդապետին, որ սուրբ և հաշակուած Խորին կոչուած մենաստանի առաջնորդն էր, մեծապատիւ շքով և թագաւորական ճոխութեամբ՝ Հեթումի որդի Լևոն Հայոց թագաւորի ձեռքով, որոնց հետ էր և մեր նուաստութիւնը (Ստեփ. եպիսկ. Սիւնեաց): Սա (Հեթում թագաւորը) հակառակութեան նախանձ ունենալով իր սրտում դէպի Կոստանդին կաթողիկոսը, իրան խորհրդակից է անում եպիսկոպոսներից և գլխաւորագոյն իշխաններից, նաև վարդապետներից անգամ: Հրապուրելով ամենքին տիրանենդ խորհրդով ժողով է անում Սիս մայրաքաղաքում, և առաջ է կանչում բանասարկու չարախօսների, և դնում են Հայրապետի վրայ զուր մեղադրանքներ՝ լսողների համար իսկ անարժան և անվայել: Ծառան տիրոջ վրայ ըննիչ լինելով և հօտը հովուի, դատաւիտում են Աստուծոյ փոխանորդին: Եւ այսպէս զրպարտելով կաթողիկոսին, որի իրաւն ու անիրաւն Աստուած գիտէ: Իսկ այն հեզը ասում է... արդ, ինչ որ ձեր կամքն է՝ արէք ինձ: Որին պատասխան տալով թագաւորն և ժողովը ասում են, ձգիր քեզանից կաթողիկոսութիւնը և տուր մեզ: Կաթողիկոսն այս լսելով, յանձն էր առնում յօժարութիւնով, և Հայրապետական զգեստն հագնելով՝ բազմախաչը, և եմիփորոնը, որ պատրիարքներին էր յատուկ, և պատուական թագը դնելով

գլուխը և մեծագին վաւերականը (մատանին) մատը դնելով... և ապա հանելով զգեստը դրեց արծաթի սեղանի վրայ, նոյնպէս և եպիսկոպոսական սքեմը հանելով ծալեց դրեց նրա վրայ և ծածկեց... հանեց մատիցը ծանրապին մատանին և դաւազանը և տուեց բոլորը պատգամաւորներին, և ասում է, ահա՛ ինչ որ պահանջում էք: Եւ ինքը... դուրս գնաց եպիսկոպոսարանից... Եւ ուղարկելով ձերբակալում են նրան և շղթայակապ ձգում Լամբրոնի բերդը... Այս այսպէս անելով, Թագաւորն ու ժողովը նուիրակ են ուղարկում արեւելք Հայոց աշխարհը, մեզ և միւս եպիսկոպոսներին և աշխարհի իշխաններին մօտ, մեզ մօտ վարժուած Ստեփան վարդապետ Սկևռացուն հրաւիրական նամակով, որի մէջ կաթողիկոսի աքսորման պատճառները դատարկ բաներով պրել էին... շարագրելով Կոնստանդինի վրայ մինչև երեսուն հատ, որոնցից մէկն այս էր, պատարագից առաջ շարքաթ է խմում... և երկրորդ թէ լիպիանոցներից հարկ է առնում... Այս խօսքերից յետոյ մեզ մեծարանօք հրաւիրել էին գնալ նոր Հայրապետի ընտրութեան ժողովին, որին պատասխանելով ասացինք. մենք տեղեակ և խորհրդակից չենք եղծմանը (գահնկէցութեանը), որ նորոգմանը մասնակից լինինք. ով որ ինքնահաճ կամքով եղծումն արաւ, նա էլ թող նոր ընտրութեան հոգւր տանի... (Ստեփ. Ուսպ. 11. 183—4 երես):

42. Այս բոլոր դիպուածներից յետոյ Հեթում Թագաւորը դարձեալ ժողով է անում և ձեռնադրել է տալիս Գրիգոր Ա. նաւարդի եպիսկոպոսին հայոց կաթողիկոս, որ գիտնական և առաքինի մարդ էր... Սրա երկրորդ տարին Զատիկի շրթումն եղաւ... իսկ մեր Հայրապետ Տէր Գրիգորը այստեղ շատ մեծ սխալ արաւ և հեռացաւ ճշմարտութիւնից, որովհետեւ հայրենի սուրբ նախնիքների ընական ճանապարհը թողնելով, հետեւեց յոյների թիւր և անկանոն ընթացքին. և հաւանեցնելով Թագաւորին՝ ընտրութեամբ տօնեց և տօնել տուեց ամբողջ Կիլիկա աշխարհին... Բայց պարկեշտ վանքերը չընդունեցին. նաև շատ եպիսկոպոսներ և վարդապետներ չհաւանեցին և ոմանք ծածուկ պահեցին, որի համար շատերը ծեծուելով և աքսորուելով հալածուեցին:

Դարձեալ հրաման արաւ, որ Թաթախման գիշերը եղ ու թան չուտեն և այն բոլորն՝ ինչ որ առանց մսի է, և մեծախորհուրդ տօներին նաւակատիք չանեն: Եւ հրամայեց օրհնել հիւանդների, մեղաւորների և երեխայոց, և սկսեց կամաց-կամաց Հոռոմիների եկեղեցու բոլոր աւանդութիւնները մեր եկեղեցու մէջ մտցնել և մերինը մէկ-մէկ կրճատել: Եւ շատ դեսպաններ և հաւանութեան նամակ էր ուղարկում Կ. Պոլիս Պատրի-

արքին և խոստանում էր յանձն առնել՝ ինչ որ և պահանջինս Ուղարկել էր և Ասորոց Արուսային, որ Նեստոր կաթողիկոսն է. նոյնպէս միաբանութեան յանձնառական թուղթ, որ մենք անձամբ տեսանք: Բայց մեզ, արևելեան կողմեցիներն ոչինչ չէր տեղեկացնում, այլ միայն այսքան էր իմաց տալիս, թէ աշխատում ենք, որ Անտիոքի աթոռը մերը լինի, և այս դժուարին ժամանակների պատճառով կամենում ենք, որ Հոռոմների մեր և բոլոր ազգերի մէջ միաբանութիւն լինի: Բայց դարձածներից դառնադաժան մաղձի հոտ էր երևան գալիս տեղ տեղ. և ոմանք էլ մեր աշխարհին հաճելով հաւանեցին և սկսան նախատել մեր նախնիներին, և նորաձեւութիւններ ընդունել:

Իսկ մենք (Արևելեան Հայեր)... նրա նուիրակ Կոստանդին Կեսարացու գալին աշխարհիս եպիսկոպոսների և իշխանների միաբան խորհրդով մաղթանաց և Հայաստանեայց եկեղեցու ուղիղ հաւատի և կարգերի մասին թուղթ գրեցինք մեր կաթողիկոս տէր Գրիգորին, թէ թող չհիւանդանայ անողջանալի ցաւերով... (Ստեփ. Ուռայ. II, 193 երես):

43. Այս տարին Քրիստոսի ծննդեան օրը Լևոն Թագաւորի և շատ եպիսկոպոսների հրամանով կաթողիկոս դրին Սսի եպիսկոպոս Տէր Կոստանդին (դ.) Լամբրոնացուն...

776 թուին Անաւարդի արքեպիսկոպոս Տէր Յակոբին կաթողիկոս դրին Սսում: Գրիգորի (կաթողիկոսի) քրոջ որդին էր... (Մմբ. Սպ. պատմ. 122 երես):

44. Եւ յաջորդեց սրա (Յովհան Որոտնեցու XIV դար) աթոռը քրիստոսածաւալ աղբիւր և անմուտ Արեգակ՝ երկրորդ Լուսաւորիչ Գրիգորիոս վարդապետ Տաթևացին՝ հաւանութեամբ և կամքով ս. Խառարաստի ուխտի Սարգիս մեծ վարդապետի և իր համշիրակ եղբայրներ Այրարատեան գաւառի Սաղմոսավանքի Յակոբ և Երզնկացի Գէորգի և զնդի բոլոր սղակերտների՝ Մեծոփի Յովհաննէս վարդապետի և Յակոբի և Մխիթարի Ռշտունեաց: (Թով. Մեծ. պատմ. 17 երես):

45. Մեր 890 թուականին... բոլոր Հայերի միաբան համաձայնութեամբ դրին ս. Էջմիածնում կաթողիկոս... պատրիարք և ամենայն Հայոց Հայրապետ Տէր Կիրակոսին:

Եւ սրանք են ժողովուած վարդապետներն՝ ու եպիսկոպոսները.— Յովհաննէս վարժապետ և ուսուցիչ Հերմոնի ս. ուխտից և իր աշակերտ Դաւիթ վարդապետը, Սիւնեաց տանից Ստեփաննոս վարդապետը շատ քահանաներով, Ստաթէի առաքելի շնորհալից աթոռից Շմաւոն վարդապետը, ս. Թաղէոս առաքելի Գրիգոր վարդապետ եպիսկոպոսը և միւս Գրիգոր վարդապետ եպիսկոպոսը Հախպատու հռչակաւոր ուխտից: Իսկ

Այրարատեան գաւառից Ռշտունի Կիրակոս վարդապետը՝ Զագավանցի Սարգիս վարդապետը, Վանանդեցի Տիրացու վարդապետը Սիւնեաց, և Վառպուրական գաւառի կողմից Թովմա վարդապետը, Մեծոփայ վանքի ս. ուխտից Մկրտիչ վարդապետը, Կարապետ վարդապետը և Յովսէփ վարդապետը Պառաբաստու ս. Աստուածածնի վանքերի մայրաքաղաք ս. ուխտից. Բաղիշու բոլոր կողմերից՝ Ղազար վարդապետը, Ստեփան և Յովհաննէս վարդապետ Արծկէի, Զաքարէ վարդապետ՝ Վարապի մայրաքաղաք վանքերից, և Տէր Յովհաննէսը, և այստեղից ու այնտեղից տասներկու եպիսկոպոս, Հաւուց Թառի Տէր Զաքարէն՝ ազատներից, Տէր Գաբրիէլ՝ ս. Էջմիածնից, Յովհաննա վանքից Տէր Կարապետը, Բջնու Տէր Յովհաննէսը, Վիրապի Տէր Անտօնը, Արճիշու Մեծոփի վանքի Տէր Յովհաննէսը, Կողբի Տէր Յակոբը, Բագարանի Տէր Մկրտիչը, Հախպատի Տէր Մարտիրոսը, Գանձասարի Տէր Աղարիան, Նորավանքի Տէր Զաքարէն, Սիւնեաց աթոռի տեղապահ Տէր Ստեփաննոսը ազատներից, Տէր Կիրակոսը Մալնապատի և ուրիշ շատ վանքեր և կրօնաւոր սուրբ հայրեր և պատուական երէցներ աւելի քան երեք հարիւր անձինք և շատ միայնակեացք. և ազատներ (ազնուականներ) և ազատների որդիք, գլխաւորներ և տանուտէրեր. և անթիւ և անհամար բազմաթիւ ժողովրդեան կին և մարդ:

Եւ թղթով մեզ հետ միաբանել էին հեռաւոր (բացակայ գտնուող) վարդապետներից և եպիսկոպոսներից ս. Պապի Աւետիս վարդապետը, Ապարանցի Յովհաննէս վարդապետը, Գամաղի էլի Յովհաննէս Վտրդապետը, Հեղնի Կարապետ վարդապետը, Բարիձորի Յովհաննէս վարդապետը և Գամաղիէլի միւս Յովհաննէս վարդապետը, և Դաւիթ և Սահակ եպիսկոպոսները, Տէր Ստեփաննոս Բաղիշու եպիսկոպոսը, և Տէր Բարսեղ և Տէր Աւետիս եպիսկոպոսը, Տէր Յովսէփը, Տէր Գրիգորը, Տէր Թորոսը ս. Կարապետ գերաշէյակ վանքի, Առաքելոց ս. ուխտի Տէր Պօղոսն ու Տէր Զաքարէն, Վանադրին (Վանդրին) Տէր Կիրակոսը, Սասունի Տէր Յովհաննէսը, մեծահանգէս Վարապի ուխտի Տէր Յովհաննէսը և Մալնապատի ս. ուխտի Տէր Կիրակոսը: Սոքա բոլորեքեան միաբանութեամբ և ս. Հոգու ընտրութիւնով... բոլոր Հայկազեան գաւառի հաւանութեամբ... գրինք Հայրապետ և կաթողիկոս... Վիրապեցի Տէր Կիրակոսին... (Յիշատ. Թ. Մեծ. 51 երես):

46. Աւանելով վարդապետին տարան ս. Էջմիածին բարձրագահ աթոռը, և երկրի բոլոր ժողովուրդը՝ եկեղեցականներ և աշխարհականներ ժողովուրդով եղաւ մեծ սիւնհոգոս (համագու-

մար ժողով). և այսպիսի մեծախումբ հանդիսով ձեռնադրեցին Սրապիոն վարդապետին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս... (Ա. վ. Դավր. 13 երես):

47. Սրանից յետոյ քրիստոնեաները Շահաէֆի թագաւորից խնդրեցին հրաման կաթողիկոսութեան՝ Մովսէս վարդապետի համար: Յետոյ Հայոց ամբողջ ազգը, որ կային արեւելքում և արեւմուտքում միաբանական թղթով և խօսքով Մովսէս վարդապետին կաթողիկոս արին և հաստատեցին ս. Էջմիածնի աթոռին: (Անդ. 229 երես):

48. Եւ 1081 թուին, երբ Մովսէս կաթողիկոսի մահը մօտեցաւ, ժողովուեցին նրա մօտ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ և երեւելի մարդիկ, նաև Թահմազդուլի խանը, քաղաքի իշխանը և ողբալով ասացին... յայտնի մեզ, թէ ի՞նչ է տալիս մեզ հայր և հովիւ քեզանից յետոյ: Նա ասաց՝ դուք դիտէք, ում և կամենում էք՝ ընտրեցէք: Իսկ ժողովականները ասացին, բոլոր աշխարհս քեզ ընտրեցինք և այժմ դու ի՞նչ եւ ընտրես, մեզ ընդունելի է. և նա ասաց, ես կամենում եմ, որ Փիլիպպոս վարդապետը լինի իմ փոխանորդը և Էջմիածնի աթոռի յաջորդը: Երբոր Մովսէսի մահուան համբաւը տարածուեց... նաև այն խօսքերը թէ Փիլիպպոսի մասին է պատուիրել կաթողիկոս անել, ամենքը յօժարութեամբ հաւանեցին. ուստի և ամեն տեղերից ուղարկուեցին վկայականներ (հաւանութեան), որպէսզի Փիլիպպոս վարդապետը լինի կաթողիկոս. Էջմիածնի թղթի գալը անցաւ մի տարի և հասաւ 1082 թուականը, որ տարին նրան օրհնեցին կաթողիկոս: (Ա. վ. Դավր. 315 երես):

49. Եւ վախճանուեց... Տէր Փիլիպպոսը... և նրանից յետոյ յաջորդեց ս. Էջմիածնի կաթողիկոսութեանը Զողայեցի Յակովբ վարդապետը. որովհետև Փիլիպպոսի մահուան առթիւ ժողովուած վարդապետներն ու եպիսկոպոսները կեցան ս. Էջմիածնում մինչև Ծաղկազարդ, և նոյն տօնին օրհնեցին Յակովբ վարդապետին կաթողիկոս... (Անտ. 345 եր.):

Ա. վ. Ղլաթնան